

УДК 811. 161. 2: 373/374

ВЖИВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЯ (НА МАТЕРІАЛІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ КІН. XVI – ПОЧ. XX СТ.)

Вояк К. В.

Стаття присвячена трансформації фразеологічного складу української мови. Дослідження базується на розгляді українських фразеологічних одиниць та їх структурно-семантичних модифікацій. У роботі певна увага приділяється аналізу компонентного складу та семантичним трансформаціям у структурі фразеологічних одиниць (далі ФО).

Ключові слова: фразеологічна одиниця, семантичні трансформації, компонентний склад, структурно-семантичні модифікації.

Постановка проблеми. Збагачення фразеологічного фонду української мови відбувається різними шляхами й, зокрема, пов'язане з дією протилежно спрямованих тенденцій: одні чинники зумовлюють стабільність структури, семантики та компонентного складу ФО, а інші провокують формальне оновлення мовної оболонки традиційного вислову. Трансформація ФО призводить до їхніх змін і перетворень, що не рідко є соціально актуалізованими в комунікації й визначають сферу використання таких мовних одиниць. Одні новотвори доповнюють уже наявні фразеологічні ряди, займаючи в їхньому складі ніби вже готові місця, а інші – позначені виразною новизною.

Трансформацію ФО вивчали: Л. Г. Авксентьев [1], В. М. Білоноженко [2], Л. І. Коломієць [3], А. Ю. Пономаренко [5], Ю. Ф. Прадід [6], Л. Г. Скрипник [7], В. Д. Ужченко [8], Г. М. Удовиченко [9], О. С. Юрченко [10]. та ін.

Фразеологічний фонд мови включає різноструктурні одиниці, відмінні за семантикою, що перебувають у постійному русі. Хоча традиційно при визначенні поняття *фразеологічна одиниця* (ФО) дослідники співвідносять її зі стійкими, зв'язаними єдністю змісту словосполученнями або висловленнями, однак функціонування таких одиниць у загальномовних словниках засвідчує динаміку формального складу ФО, що сприяє появі їхніх структурних, семантичних та компонентних трансформацій.

Таким чином, нез'ясованість теоретичних та практичних проблем української фразеології (особливостей вживання та способів трансформації ФО), мізерна частка досліджень зазначеної проблематики визначають **актуальність**.

Метою статті є аналіз трансформацій ФО та з'ясування особливостей їх вживання. Відповідно до поставленої мети основним **завданням** нашої наукової розвідки є визначення структурно-семантичних шляхів побудови похідних ФО, застосовуючи різні сфери їх вживання.

Трансформація фразеологічного складу української мови є один із найяскравіших способів зображення еволюції ФО. Залежно від ситуації чи контексту автори по-різному вживають їх, видозмінюючи чи залишаючи без зміни структуру і зна-

чення. Це пояснюється тим, що більшість ФО належить до розмовних. Рідше трапляються книжні або просторічні характеристики ФО. Наприклад, „Русско-український словарь” М. Уманця і А. Спілка (1925 р.) подає ФО з додатковою інформацією, однак у ФСУМі (1993 р.) такі реєстрові одиниці подаються без ремарок. Отже, ФО протягом часу стали загальноживаними або стали стилістично нейтральними:

М. Уманць і А. Спілка „Словарь російсько-український” (1925 р.)	ФСУМ (1993 р.)
<i>Шутки въ сторону (іронічне)</i> [Ум, 990].	<i>Без жартів</i> „цілком серйозно, не жартуючи” [ФСУМ 290].
<i>Задирати нись – подымать нось (пренебрежит.)</i> [Ум, 126].	<i>Гнути (задирати) кирпу (ніс)</i> „гордовито триматися, ставати чванливим, гонористим, зазнаватися” [ФСУМ 175].
<i>Надрывать животики – кишки рвати (жартівливе), за боки братися, качатися від сміху</i> [Ум, 472].	<i>Рвати боки (живіт); рвати кишки</i> 1) „дуже сміятися, реготати”; 2) „дуже, у великій мірі сміятися” [ФСУМ 732].

Для введення в контекст ФО без трансформації в структурі часто послуговуються вставними словами і реченнями, допоміжними словами, сполучниками, частками тощо. У словникових статтях М. Уманець і А. Спілка до тлумачного слова подають ілюстративний матеріал – це рядки з пісень, віршів, розповідей, цитати, до складу яких входять ФО. Нині це самостійні ФО, що фіксуються в сучасному „Фразеологічному словнику української мови”:

Реєстрове слово	М. Уманць і А. Спілка „Словарь російсько-український” (1925 р.)	ФСУМ (1993 р.)
Баляси	— <i>Точити всякій баляси</i> і підпускали різні лясси (Кот.) [Ум, 29].	<i>Точити баляси</i> „вести пусті розмови, марнуючи час” [ФСУМ 892].
Баляндряси	— <i>Баляндраси розпускає</i> , буцім то він усе знає [Ум, 29].	<i>Баляндряси розпускати</i> „весело розмовляти, жартувати, розповідаючи про щось незначне, несерйозне” [ФСУМ 893].
Пустощі	— <i>Гляди, щоб мінії пустощів не було</i> (С. Л.) [Ум, 29].	<i>Хай (бодай, щоб) тобі пусто</i> „уживається для вираження недобрих побажань, невдоволення, осуду” [ФСУМ 723].
Очі	— <i>Залив очі</i> чи упився чи напився (С. Аф.) [Ум, 263].	<i>Залити очі</i> „нестримно пиячити, напиватися” [ФСУМ 309].
Макітра	— <i>Прибитий на цьвіту, на макітру</i> (С. Пав.) [Ум, 165].	<i>Мати порожню макітру на плечах</i> „бути розумово обмеженим, діяти нерозумно, несерйозно” [ФСУМ 478].
Нісенітниця	— <i>Нісенітницю плести</i> [Ум, 185].	<i>Нести ахінею</i> „говорити, висловлювати нерозумні, беззмістовні” речі [ФСУМ 548].

У функціонуванні ФО найвиразніше виявляються зображувально-емоційна і зображувально-змалювальна функції. Зображувально-емоційна функція допомагає авторові виявити свої почуття, ставлення до фактів, подій і викликає відповідні емоції у читачів. Зображувально-змалювальна функція ФО сприяє наочності у вираженні думок і почуттів, які майстер слова прагне передати у формі образних уявлень. Особливо часто трапляються ФО в різних авторських відступах, які служать поглибленню теми оповіді, дають можливість заволодіти читацькою увагою.

В історії української фразеології довідкова інформація почала використовуватись укладачами загальнономовних словників ще з XVIII ст, це значно пізніше, ніж інші елементи словникової статті (тлумачення значення ФО, відображення явищ синонімії та варіантності). У словнику до „Енеїди” І. П. Котляревський подає поодинокі позначки, що вказують на експресивно-емоційну характеристику ФО: *Кырну гнуть (говор въ насмѣшку)* у значенні „гордиться” [Котл, 15]; *Живая дѣвка* в значенні „проворная” (*въ дурномъ смыслѣ*) [Котл, 30].

У такий спосіб укладач звертав увагу на ті ФО, які потребували додаткової уваги. Ймовірно, що саме у XVIII ст. експресивно-емоційні ремарки одні з перших почали уводитися І. П. Котляревським до словникових статей. Згодом же позначки на зразок *въ насмѣшку*, *въ дурномъ смыслѣ* перетворилися в спеціальну ремарку **іронічне**. Ця позначка вживається для вираження глузливого-критичного ставлення до особи, прихованої насмішки, зовні замаскованої.

Словник Ф. О. Піскунова (XIX ст.) містить значну кількість ФО, які супроводжується ремаркою **въ насмѣшку**. У ФСУМі до наведених ФО є ремарка **жартівлив**, що вживається для вираження гумористичного ставлення до особи, служить для розваги, викликає сміх, але не ображає. Певна кількість ФО подається в повному контексті, відтак позначка **жартівливо** характеризує не ФО загалом, а лише конкретну ситуацію:

Ф. О. Піскунов „Словник живої Народної, Письменної і Актової мови” (1882 р.)	ФСУМ (1993 р.)
<i>Він сів доли, поневолі в кузю зогнувшись. (въ насмѣшку)</i> <i>В кузю ізгорнути – Свернуть въ бараній рогъ</i> [Піск, 118].	<i>Зігнути у баранячий ріг, жарт.</i> „примусити кого-небудь бути сумирним, покірним” [ФСУМ 334].
<i>Нехай тепер ханьки мне (въ насмѣшку)</i> [Піск, 273].	<i>Ханьки м’яти, жарт.</i> 1) „нічого не робити, гуляти, ледарювати”; 2) „гаяти час, зволікати з чимсь, не квапитися” [ФСУМ 515].
<i>Він ему не в чім не повірить, баки ему заб’є (въ насмѣшку)</i> [Піск, 11].	<i>Забивати баки, жарт.</i> 1) „розмовами, балачками відвертати чинось увагу від кого-небудь, заморочувати колову кому-небудь”; 2) „не давати кому-небудь сказати слова, промовити щось, затуркувати” [ФСУМ 297].

З погляду стилістики трансформація ФО (від лат. – зміна, перетворення) необхідна для того, щоб оновити семантику і структуру ФО, аби не стерся фразеологічний образ. Автори часто вдаються до індивідуально-авторського перетворення ФО, яке відбувається під впливом актуалізації. Від автора вона вимагає такої перебудови семантики і структури, за якої зберігається співвіднесеність з номінативним, вихідним фразеологізмом.

Серед різних видів трансформації ФО частіше вживається атрибутивний, тобто один з компонентів ФО поширюється за рахунок конкретного означення, яке додається до іменника: *Поза очи наговорив* у значенні „про всяку обмову” [А. -Ч, 17]; *П'яте через десяте* в значенні „про недоладне рахуване” [Б. -Н, 57]; *Кажу як перед Богом* у значенні „щира правда” [Ум, 1104].

Становлення українських ФО на основі прислів'їв і приказок можна в деяких випадках назвати творенням лише умовно: часом ідеться про калькування, тобто передачу нових висловів шляхом копіюванням моделей інших мов і наповнення їх елементами української. Чимало їх скальковано із лєсикографічних праць досліджуваного в роботі періоду:

- Випити (гірку) чашу до дна (до краю) [Б. -Н, 67] → Випити (гірку) чашу до дна (до краю) [ФСУМ 97].
- Хома невірний (невірячий) [Верх, 49] → Хома невірний (невірячий) [ФСУМ 934].
- → Залити за шкуру сала [Павл, 80]. → Залити за шкуру сала [Закр, 164]. → Залити за шкуру сала [Б. -Н, 399]. → Залити (залити) за шкуру сала [ФСУМ 310].
- Чужими руками жар загібати [Ум, 153]. → Чужими руками жар (вогонь) загібати [ФСУМ 809].
- Горбатого труна → Горбатого могила → Упрямого могила исправять [Б. -Н, 200]. → Могила виправить [ФСУМ 500].

Поряд із поширенням компонентів ФО чи всього її складу, об'єднанням кількох ФО широко відоме скорочення, тобто зменшення числа компонентів (еліпсис) воно наявне і в мові, і в мовленні. У мові скоротилися прислів'я, приказки трансформувались в ФО:

- Ни в тын ни в ворота – Хай ому так икнецьця як собака с тину ввирвецьця [Шейк. 1, 115]. → Винь ни в' сихь, ни вь тихь [Б. -Н, 328]. → Ни в задь, ни в передь, ні сюди, ні туди [Ум, 89]. → Ні туди ні сюди „ні з місця, нікуди” [ФСУМ 903]. та Ні в тин ні (ані) в ворота в значенні „не спроможний, не здатний виконувати свої прями обов'язки” [ФСУМ 882].
- Нехай іому легенько йкнесться, як собаки з'-за тину ввирветься [Б. -Н, 243]. →, а щоб тебе грець побив! [Ум, 22]. → Бодай тебе, мій миленький, ворота прибили! [Гр, 1, 80]. → Бодай вас „уживається для вираження здивування, захоплення” [ФСУМ 43]. та Бий тряся в значенні „уживається при висловленні недоброго кому-небудь або невдоволення, досади з якого приводу, бажання знехтувати чимось” [ФСУМ 901].

Звернемо увагу на те, що різночасові лексикографічні зрізи виразно ілюструють як трансформації у складі ФО, так і їх часову стійкість. Принагідно зауважимо, що зі стійкістю прямо пов'язана відтворюваність, адже „ФО відтворюється в готовому

вигляді тому, що має стійкість на фразеологічному рівні” [4, 110]. Під фразеологічною відтворюваністю розуміємо репродукування готових сполук в одному й тому ж вигляді, а не створення їх під час мовленнєвого акту. Відповідно до цього, розглядаючи ФО в історичному аспекті, потрібно зважати й на те, що вони можуть із часом занепадати, тобто позбуватися здатності відтворюватися:

- *Дурень думкою богатый* [Б. -Н, 126]. → *Дурень думкою багатые* [Верх, 56]. → *Дукаць багатѣть только мысленно* [А. -Ч, 108]. → *Дурень думкою багатіе* [Ум, 105]. → *Багатіти думкою* в значенні „потішати себе намірами, задумами, уявленнями” [ФСУМ 16].
- *Облизня піймати* [Піск, 159]. → *Піймати облизня* [Ум, 752]. → *Спіймати, ловити облизня* в значенні „лишитися без того, що розраховував, сподівався, не отримати нічого, зазнати невдачі в чомусь; відмовити при сватанні, залицянні”; **рідко**. Бути побитим [ФСУМ 849].
- *Гавы ловити* [Б. -Н, 91]. → *Глазѣть на площади* [Б. -Н, 91]. → *Гавѣ ловить* [А. -Ч, 64]. → *Наглазѣться гав* → *Наловити гав* [Ум, 467]. → *Ловити гави, фам.* у значенні „марно витратити час, нічим не займатися, байдикувати” [ФСУМ 444].

Отже, не одне століття пройшло з того часу, коли ФО посіли певне місце в словниковій статті. Неможливо назвати конкретний рік виникнення кожної окремо взятої ФО, бо фразеологічний фонд української мови – це багатовікове надбання мови народу, формування якого відбувається протягом тисячоліть. Кожен проміжок часу залишає в мовленні певну групу ФО, інші в процесі розвитку мови зазнають структурних трансформацій, наповнюються новим значенням, а деякі занепадають. Натомість більшість ФО успішно проходить етап адаптації в мовленні, закріплюючись і набуваючи відповідної форми й змісту.

Література:

1. Авксентьев Л. Г. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості їх формування / Л. Г. Авксентьев // Мовознавство. – 1987. – №1. – С. 43–46.
2. Білоноженко В. М. Питання тлумачення фразеологічних одиниць / В. М. Білоноженко // Культура слова. – 1984. – Вип. 26. – С. 90–93.
3. Коломієць Л. І. Фразеологічні багатства полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст / Л. І. Коломієць // Питання фразеології східнослов'янських мов. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 102–103.
4. Куни А. В. Асиметрія в сфері фразеології // Вопросы языкознания. – М. : Наука. – 1988. – №3. – С. 98–107.
5. Пономаренко А. Ю. Фразеологічні одиниці з демінутивним та аугментативним компонентом у сучасній українській мові: Автореф. дис. . канд. філол. наук: 10. 02. 01 / А. Ю. Пономаренко / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К, 2003. – 20 с.
6. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) НАН України, Ін-т української мови / Ю. Ф. Прадід // Відп. ред. О. О. Тараненко. – К. ; Сімферополь, 1997. – 252 с.
7. Скрипник Л. Г. Розвиток полісемії у фразеологічній системі української мови / Л. Г. Скрипник // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 3–11.
8. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській мові / Г. М. Удовиченко. – К. : Наукова думка, 1968. – 227 с.
9. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків: Основа при ХДУ, 1990. – 168 с.
10. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови: кінець XVIII – початок XIX ст / О. С. Юрченко. – Харків: Вища шк, 1984. – 208 с.

Джерела

- А. -Ч.** – А. С. Афанасьев-Чужбинский Словарь малорусского наречия // Афанасьев (Чужбинский) А. С. Собр. соч. : В 9 т. – СПб, 1890-1893. Т. 9. – С. 289-464.
- Б. -Н.** – П. П. Білецький-Носенко Словник української мови / Підгот. до друку В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.
- Верх.** – Ів. Верхратський Знадоба до словаря южнорусского / Написав Иван Верхратский. Т. I. – Львів, 1877. – 88 с.
- Котл.** – І. П. Котляревський Собрание малоросійських слів содержащихся в „Энеиде” // Полное собрание починеній на малоросійском языке. – Кієвъ и Одеса: Изданіе книжныхъ и музыкальных магазинов Болеслава Корейво, 1890. – С. 293-338.
- Павл.** – О. П. Павловський Грамматика малоросійского наречия, – Санкт-Петербург, 1818. Редагує Горбач. Випуск I. – Фотопередрук, – Мюнхен, 1978. – 114 с.
- Піск.** – Ф. Піскунов Словник живої Народней, Письменної і Актової мови Руських Югівшанъ Россійської і Австрійсько-Венгерської Цесарії. – К, 1882. – 307 с.
- Ум.** – М. Уманець і А. Спілка. Словарь російсько-український / Зібр. і впорядк. М. Уманець і А. Спілка. – Берлін: Державне вид-во України, 1925. – 1149 с.
- ФСУМ** – Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.
- Шейк.** – К. Шейковський Опыт южнорусского словаря. – Кієвъ, въ типографіи И. и А. Давиденко, 1861. – 224 с, Том V: Т-Ю. – Москва, 1883. – 140 с.

Использование фразеологических единиц и их трансформация (на материале общезыковых словарей кон. XVI – нач. XX вв.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». – 2013. – Т. 26 (65), № 1, ч. 1. – С. 509–514.

Статья посвящена трансформации фразеологическому составу украинского языка. Исследования основываются на обработке украинских фразеологических единицах и их структурно-семантических модификаций. В статье также проанализировано компонентный состав и семантические трансформации в структуре фразеологических единиц (далее ФЕ).

Ключевые слова: фразеологическая единица, семантические трансформации, компонентный состав, структурно-семантические модификации.

The use of phraseological units and their transformation (based on general language dictionaries late XVI – early XX centuries.) // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65), No 1, part 1. – P. 509–514.

The article is sanctified to transformation of phraseology composition of Ukrainian. Research is based on consideration of Ukrainian phraseology units and them structure of value modifications. In-process certain attention is spared to the analysis of component composition and semantic transformations of phraseology units (PU).

Partial transformation of semantics of phraseology unit consists in that depending on a context on the first plan comes forward both direct or portable, value, thus prevails one of them in a concrete context. Complete semantic transformation of phraseology unit is possible at terms, when in a language there is free combination of words, which phraseological unit appeared from.

There is a row of receptions of transformation of phraseology units. Semantic transformations contain two varieties – with intentional obigrvannyam of direct lexical value of separate components of phraseological units and collision or contrasting of free and phraseology values in combination of words or suggestion.

Next to distribution of components of phraseology unit or all its composition, obednannyam of a few phraseological units well-known reduction, that diminishing of number of components (elipsis). It is present and in a language, and in broadcasting. Prisliv□ya grew in a language short, saying and other phraseology units.

Key words: phraseology unit, semantic transformations, component composition, structure of value modifications.

Поступила в редакцію 01.03.2013 г.